

קרית ספר

כרך סא, חוברת ד

תשמ"ו-תשמ"ז

העורך: אביגדור שנאן

ביבליוגרפיה של כל דפוסי ישראל ושל דפוסי חוץ-לארץ
במדעי היהדות ותולדות ארץ-ישראל והעם היהודי

מאמרים בתחום הביבליוגרפיה וידע הספר העברי והיהודי

מאמרי ביקורת

מגנזי בית הספרים ועל המתרחש בין כתליו

גירית ת"א, מהלקת התרבות
הספרייה ג"ש הרמב"ם
תל-אביב

ירושלים • הוצאת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

מגנזי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

'תפלה לדוד' – קובץ תפילות מירושלים, קושטא רצ"ה או רצ"ה

מאת

יצחק יודלוב

באוסף הספרייה הבריטית נמצא ספר קטן שנדפס במחצית הראשונה של המאה ה־17, קובץ תפילות בשם 'תפלה לדוד', והוא כנראה עותק יחידאי.¹ לאחרונה הגיעו לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (באמצעותו של מר מ"ל ויזר מלונדון) שני דפים מספר נדיר זה ומן הראוי לנצל הזדמנות זו לשם תיאור הספר, שעדיין לא תואר כראוי, ולהודעת טיבו למתעניינים בו. לצורך זה עשיתי שימוש בצילום העותק שבספרייה הבריטית, צילום שהגיע לבית הספרים לפני שנים אחדות.

כפי הנראה נדפס הספר בלא שער, שכן בעמוד הראשון שלו מופיע סימון הקונטרס א. א. בראש העמוד, בתוך מסגרת מקושטת, באה הכותרת 'תפלה לדוד'. יש בספר שבעה קונטרסים בני ארבעה דפים, וכסף הכל עשרים ושמונה דפים בלתי ממוספרים. בתחילת הספר, מיד לאחר הכותרת, באים כמה פסוקי תהלים. הראשונים שבהם מסודרים בסדר הא"ב ולאחריהם פסוקים שראשיהם מצטרפים לשם 'דוד בן יוסף קארק', שהוא מן הסתם שמו של המחבר.² צורת השם נראית להיות יוונית, דהיינו של אחד מבני הרומאניוטים, התושבים היהודים המקומיים ביוון ובתורכיה קודם לבואם של יוצאי ספרד. לשון הקולופון: 'ותהי השלמת זאת המלאכה ביום ג' עשרים ימים לחדש טבת שנת הרצ"ח (1538)'. האות האחרונה אינה ברורה: אפשר שאין זו ח"ת אלא ה"א, ויש לפיכך לקרוא: 'שנת הרצ"ה' (1535).³ בין כך ובין כך ודאי שנפל שיבוש בתאריך, כיוון שג' בטבת לעולם אינו חל ביום שלישי.⁴

תוכן הספר: בעמוד הראשון פסוקי תהלים. — 1: דברי מוסר בשבח המידות הטובות, 'אין אהבה כאהבת השם' וכו'. בהמשך (2) קטע שני, 'אשרי טוען עול יראתו' וכו', שבסופו נאמר 'רקח'. ואכן שני הקטעים נמצאים בהקדמה ל'ספר הרוקח'. — 2: הקדמה בת תשעה דפים על מעלותיה וסגולותיה של התפילה. המחבר מדגיש את חשיבות התפילה בארץ ישראל, עד שאפילו התפילות שבחור"ל עולות מעלה דרך ירושלים (על פי שערי אורה, שער ב, שדכריו מצוטטים בארוכה בדף 7א–7ב), ובמיוחד הוא מחשיב את הצורך בתפילה לגאולה (9א ואילך). על כן הוא ממליץ לקום בחצות הלילה כדי לבכות על חילול השם וחורבן הבית והגלות וכן כדי לומר שירות ותשבחות בבית הכנסת קודם אור היום. בסוף ההקדמה נאמר:

ומפני שהלכתי לירושלם ע"ה תבנה ותכונן במהרה בימינו וראיתי שמה קהל קדוש נוהגים מנהגות קדושות חשובות וטובות שעל כיוצא בהם אמרו מנהג מבטל הלכה ומנהג של ישראל תורה היא, ובתוכן ראיתי מנהג היו משכימין לבית

1. ראה: S. van Straalen, *Catalogue of Hebrew Books in the British Museum*, London 1984, p. 151. הוצ' רושם 'שאלוניקי? 1538?'. על מקום הדפוס ותאריכו ראה להלן.
2. בסוף כתב־יד של 'פרח שושן', חבור בלשני מאת משה בן חביב (כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק Mic 2875, סרט מס' 31713), נמצא קולופון: 'העתקתיו מכתבי יד המחבר וסיימתיו אור יום ששי כז לירח מנחם אב שנת ער"א לפרט... אני צעיר תלמידיו דוד בן... יוסף קארק'. ראה: A. Marx, *Bibliographical Studies*, New York 1977, p. 234.
2. בעמוד האחרון נמצאת בקשה לגאולה הפותחת ב'רצה' ה' אלהינו' והמלה הראשונה שבה מנוקדת מעליה: 'רצה'. אולי יש כאן רמז לשנת הדפוס.
3. על פי הלוחות שהתקין: E. Mahler, *Handbuch der jüdischen Chronologie*, Hildesheim 1967, pp. 614–627.

הכנסת יותר ממנין והיו אומרים בקשות חשובות שתקן רבי יהודה החסיד עליו השלום על סדר ימי השבוע וכלן מיוקדות על שרשי החכמה הפנימית ורובן הן שבת והודאה לשם. ואחר כך היו אומרים פסוקים ותחנונים וקדיש ואחר כך היו אומרים הברכות, אמרתי להדפיס באותו הסדר בעצמו כדי שיתעוררו הכל לעשות כמנהג ההוא מנהג ותיקין. וזכות זה יתקיים בנו מקרא שכתוב והביאותים אל הר קדשי [יש' נו, ז] ... וישים כלי של מים אצלו כדי שיקום וירחץ תחף ידיו ופניו ולא ילך ארבע אמות בלי נטילה. ומאד יש לזהר בזה. וזה ראיתי בזהר שהיה בבית הכנסת של ירושלים ... כתוב שם בענין התפלה, הכי הווי עבדי חסידי קדמאי נטלא דמייא הווי קמיהו ובזימנא דמיתערי בלילה אסחן ידיהו וקימין ולעאן באוריתא ומברכי על קריאת תרגולא. ואסיר לברכא בידין מוזהמין. ובשעתא דבר נש נאים רוחיה פרחא מיניה, ובשעתא דרוחיה פרחא מיניה רוח מסאבא זמין ושריא על ידיו וסאיב לון ובגין כך אסור למהך ארבע אמיין בידין מוזהמין ותו דאתחייב לשמייא, מ"ט בגין דאיתי אלהא אחרא בידיו ובגין אילין כתיב [איוב יב, י] ישליו אהלים לשודדים ובטוחות למרגיזי אל לאשר הביא אלוה בידו, מאן מרגיזי אל, אינון דאתייאן אלהא אחרא על ידיו. ווי לדא דאתחייב מיתה לשמייא. ע"כ.

אחר כך באה בקשה לאומרה בבית הכנסת, הפותחת 'שערי בדקיי יה פתחה', והיא בית ראשון של בקשה לרשב"ג (דודון, אוצר השירה והפיוט [= להלן: דודון], ש 2080).

נוסף לקטע זה מן הזוהר מצטט המחבר בהקדמה שלוש פעמים נוספות מספר זה: 4ב ('וראיתי אני בזהר'), 5א ('כמו שאמר ר' שמעון בן יוחי'), 6ב ('רבי שמעון בן יוחי עליו השלום שכתב'). פרט לזוהר מצוטט בהקדמה רק ספר 'שערי אורה' (מלכר, כמובן, מעט ציטוטים מן התלמוד ומדרשי חז"ל).

לפי ההקדמה לפנינו סדר תפילות שנהגו לאומרו בבית כנסת שבירושלים. אולם נוסף לסדר זה נספחו לספר תפילות מסוגים שונים, כפי שיפורט להלן. מבחר התפילות הנספחות משקף מן הסתם את טעמו של המחבר ואין לו קשר עם מנהג ירושלים. התפילות עצמן מתחילות בדף 11א. הן נדפסו באותיות מרובעות מנוקדות (כל החומר המקדים נדפס באותיות רש"י, פרט לכותרות). תחילה באים פסוקי תהלים, ואחר כך (11ב ואילך): 'אלו הן הבקשות שתקן רבי יהודה החסיד זצ"ל על ימי השבוע'. ה'בקשות' הן 'שיר היחוד' הידוע.⁴ — 18ב: 'זה שיר הכבוד לרבינו יהודה החסיד זצ"ל'. — 19א: 'בקשה על סוד עשר ספירות', פותחת 'אנא אל אדון הנמצא בלי ממצא'. בקשה זו לא נרשמה בידי דודון. — 20א: 'בקשה מיוסדת על שמות הקדש'. ראשיתה 'אלדים בישראל גדול יחודך תשגבנו צדקתך קדוש' (דודון א 4683). לדברי דודון זו סליחה ליום כיפור ומחברה הוא ר' יהודה ב"ר שמואל החסיד. — 20ב: 'בקשה לשבת' פותחת 'אז תפיל בנעימים חבלך' (שם א 2180). — שם: 'בקשה לראש חודש' פותחת 'שער רחמים לעם כך בוטח ביום ראש החדש יפתח' (שם ש 2050). — 21א: 'לרבי יהודה החסיד'. סליחה הפותחת 'אזכרה יום מותי ומאין באתי ולפני מי עמידתי' (שם א 2282). לפי דודון מיוחסת סליחה זו לר' יהודה החסיד. — 21ב: 'ע"ב פסוקים לרבי יהודה החסיד זצ"ל וכל פסוק ופסוק יש לו שם כנגד שבעים ושתיים שמות הקדש. וכל מי שיאמר אותם בכל יום או כלילה סמוך למטתו ישכיל ויצליח' וכו'. זה אוסף פסוקים מספר תהלים הפותח 'ואני אליך ה' שועתי'. אוסף זה שונה מע"ב פסוקים המיוחסים לרמב"ן.⁵ בהמשך כוללת תפילה זו את מזמור כט ושתי בקשות (דודון י 1276, י 1353). —

4. חלקו הראשון של הקטע המצוטט נמצא בשניונים רבים בזהר (ח"א, דף י ע"ב). אולי משום כך מדגיש הכותב באיזה עותק של ספר זוהר מצא את הדברים. ההמשך אינו נמצא בזהר שלפנינו. העניין האחרון — והוא שלרעת זוהר ההולך ארבע אמות בלא נטילת ידיים של שחרית חייב מיתה — היה נושא לענות בו בחיבורים שונים. ראה: חז"ד אולאי, ברכי יוסף, אורח חיים, סי' א. החיד"א מוסיף שם, כי ראה דבר זה 'בס' זוהר מוגה מדרכנו קשישאי בהקדמה דף י"ד ע"ב'. ואכן הקטע הנדון, מ'בגין כך אסור למהך' עד הסוף, נמצא בהגהה בכתב יד בגלין עותק זוהר דפוס מנטובה שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (R 37 A 2030, חלק א, עותק ראשון).

5. ראה: דודון א 8004. דודון כותב שהשיר מיוחס לר' שמואל בן קלונימוס. על היחס לר' יהודה החסיד ראה: א' ברלינר, 'שיר היחוד', בתוך: כתבים נבחרים, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 151–155, ושם, 'הערות על הסדר', עמ' 67. ברלינר קובע, כי 'שיר היחוד' נדפס לראשונה בסידור ויניציאה ש"ט. א"מ הברמן מעיר (שם, ב, עמ' 234), כי שיר זה נדפס כבר במחזור אונגשבורג רצ"ו. אם תאריך הרפסתו של החיבור רידן היא שנת רצ"ה, הרי שלפנינו המהדורה הראשונה של 'שיר היחוד'.

6. במחזור מנהג ספרד, ויניציאה שמ"ד (ח"ב, דף תרסח): 'ע"ב פסוקים שסדר הרמ"ע נ"ר' כפי קבלת אמת שמסר הרמב"ן ז"ל לתלמידיו'. אחר כך חזר ונדפס פעמים רבות.

223: 'תפלה קדושה מתוקנת לבעלי תשובה שנשאלה מן השמים על יד החכם רבי יוסף גבאי ידידו דילה ריינה ז"ל והיא תפלה מסוגלת לישר ההרהור ולהסיר מהאדם כל מחשבות רעות והרהורים רעים'. פותחת 'לך לדרך חטאתי והרע בעיניך עשיתי' (צירוף פסוקים) ובהמשכה כמה תפילות קצרות: 'יהי רצון מלפניך ... שתשמע תפילתי ותחנתי שאני עבדך בן אמתך מתפלל לפניך' (לא מצאתיה אצל דודון); 'זאתה הוא ושנותיך יחיד לא יתמו' (שם ו 85); 'רבונו העולמים אדון הסליחות ובעל הרחמים ארך אפים ורב חסד' (לא מצאתי שם); 'לא בצדקתי וביושר לבי אני מפיל תחנתי לפני כסא מלכותך' (גם זו לא מצאתי שם). — 225: 'תפלת השב בכל כחך', הפותחת 'רבונו העולמים אתה הוא בעל הרחמים' (שם ר 324). בסוף נאמר 'עד כאן מהרוקח', ואכן התפילה נמצאת ב'ספר הרוקח', ס' כא. — 26: 'תפלת הדרך' עם כוונות מיוחדות 'לעבור במים בין בסוס בין ברגל', 'לשקוט הים מועפו ... והוא טוב לסער הים וללסטים', 'לבטל סער הים', 'למי שהולך בים והוא בסכנה גדולה אז יכתוב בסכין שלו זה השם ... ויכתבם תוך הספינה בתוך שלה מבפנים וזה בחון ומנוסה מפי יהודה עורקי' בשבועה בתורה' (227). אחרי כן באה הבקשה להוצאת ספר תורה 'ברוך שמי' (מן הזוהר, פרשת ויקהל) וסדר 'ברכו ליחיד'. — 28: בקשה המתחילה ב'רצה ה' אלינו בעמך ישראל להצילם מכל צרה והשב ליושנה העטרה צפירת תפארה' (לא מצאתיה אצל דודון), ובקשה בסדר א"ב, ה' אלדים צבאות השיבנו, בשמך נקרא תחינו' (גם זו לא מצאתי שם).

בספר, כאמור, שתי שכבות: סדר הבקשות של קהל קדוש שבירושלים והספותיו של המחבר. סוף הספר, כגון תפילת הדרך והבקשות שלאחריה, ודאי אינו קשור למנהג ירושלים. אולם ספק אם מנהג זה הצטמצם, כלשון ההקדמה, ל'בקשות החשובות שתקן רבי יהודה החסיד' ... על סדר ימי השבוע, דהיינו 'שיר היחוד' וכנראה גם 'שיר הכבוד', או שהמשך הדברים בהקדמה, 'ואחר כך היו אומרים פסוקים ותחנונים', מכון לבקשות שאחר כך, אולי גם לע"ב הפסוקים ולתפילה לבעל תשובה של ר' יוסף דילה ריינה.

בקטלוג כתבי היד שבספריית לידן (עמ' 92) מעתיק שטיינשניידר קטע מכתב יד Warner 24 ובו התפילה ש'נשאלה מן השמים' על ידי ר' יוסף דילה ריינה.⁷ כל הקטע שנרפס בספר שלפנינו, מרף 223 עד 225 (עד לפני 'תפלת השב בכל כחך'), נמצא גם בכ"י לידן (Or. 4762 [נספח הסרט במכון לתצלומי כתבי היד העבריים 17370], דפים 165–166). אולם העניין אינו מתמצה בכך: עיקרו של הספר לפי המטרה שהציב לו מחברו, דהיינו 'שיר היחוד' ו'שיר הכבוד', נמצא אף הוא באותו כתב יד (דפים 174–178). השאלה המתבקשת היא שאלת הקשר שבין כתב היד ובין הספר. כתב היד כתוב בכתובה ביזאנטית, ומחבר הספר, כאמור, הוא כנראה בן העדה הרומאניוטית. בכתב היד מופיע מספר פעמים התאריך רצ"ז,⁸ ולכאורה זהו גם תאריך כתיבתם של הקטעים הנמצאים ב'תפלה לדוד', שנרפס בשנת רצ"ה או רצ"ח. אולם הכתב של הקטעים הללו שונה מן הכתב של יתר החטיבות שככתב היד, ואיני יודע אם כתב היד אחיד הוא אם לאו. אפשר גם לשאול האם רק מקרה הוא שבאותו כתב יד מועתק ספר 'שערי אורה', שהוא החיבור הקבלי היחיד — מלבד הזוהר — המצוטט ב'תפלה לדוד', ולא באתי אלא להעיר.

הספר מתאפיין בהשפעה חזקה של חסידות אשכנז. השפעה זו קיימת בכל השכבות של 'תפלה לדוד': בבקשות שנאמרו בירושלים, בבקשות שבסוף הספר ובהקדמתו של המחבר עצמו, המצטט קטעים מ'ספר הרוקח'. גם כאן אי אפשר לי להביע דעה על משמעות העובדה, שקבוצת מתפללים בירושלים של ראשית המאה ה'טז התפללה על הגלות והגאולה בתפילות של חסידי אשכנז. ברור כי היו ציגורות השפעה מגוונים, שבאמצעותם יכולים היו טכסטים אלו להגיע אל המזרח בכלל ואל ירושלים בפרט. קטע מ'ספר חסידים', שלא נרפס, נשתמר דווקא בחיבורו של חכם ספרדי משאלוניקי, שראה אור בשנת שס"א.⁹ באופן מיוחד היתה ההשפעה האשכנזית חזקה בקהילות הרומאניוטיות כיון ובתורכיה.¹⁰ אולם לענ"ד השאלה אינה

7. דודון רושם תפילה זו כבקשה של החיד"א. החיד"א השתמש אפוא בתפילות שמצא במקורות קדומים.

8. לפי שמו הוא כנראה בן העדה היוונית (הרומאניוטית), כמו המחבר עצמו.

9. ראה: ג' שלום, 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', מאסף ציון (תרצ"ג), עמ' כד–קכה. שטיינשניידר מוסיף, כי תפילה זו נרפסה ב'שערי ציון' בעילום שמו של דילה ריינה.

10. במקום אחר מופיע התאריך 'והאר"ץ', ושטיינשניידר מסתפק אם התאריך הוא לפ"ג או לפ"ק (ש"ב).

11. ראה: ח"ה בן ששון, 'חסיד אשכנז על חלוקת קניינים חומריים ונכסים רוחניים בין בני האדם', ציון לה (תשל"ל), עמ' 66.

12. ראה: ש' שפיצר, 'האשכנזים בחצי האי הבלקני במאות ה'טו וה'טז', ממזרח וממערב א (תשל"ד), עמ' 59–79; לאה בורנשטיין, 'האשכנזים באימפריה העות'מאנית במאות ה'טו וה'טז', שם, עמ' 81–104.

כיצד הגיעו טכסטים אלו לירושלים, אלא מדוע בחרו בירושלים להתפלל בטכסטים אלו דווקא.¹³ מלשוננו של המחבר אין לדעת אם סדר התפילות שנדפס כאן הוא סדר תפילה 'רשמי' של קהילת ירושלים, או שמא המדובר בקבוצת מתפללים שהיוותה 'קהל קדוש', מסוג החבורות שנפוצות היו בתקופה מאוחרת יותר בצפת ובאיטליה, ושהיו להן סדרי תפילות לעתים מזומנים. לאחרונה נדונו במחקר סדרי תפילה מיוחדים שנהגו בירושלים בראשית המאה הט"ז כדי לקרב את הגאולה.¹⁴ על כל פנים, ספר 'תהלה לדוד' מוסר לנו סדר תפילה של 'קהל קדוש' בירושלים של ראשית המאה הט"ז, המתפללים לגאולה.

אשר למקום הדפסתו של הספר: כאמור, הכותרת 'תפלה לדוד' שבראשו מוקפת מסגרת-קישוט. האלמנטים שמהם מורכבת המסגרת, וכן שני עלי תלתן שנדפסו מתחת לה, הם מבית הדפוס של גרשם ובנו משה שונצינו בקושטא, שפעל בשנים 1530–1547.¹⁵ הקישוטים הללו מופיעים בספרים רבים, כגון במהדורה הקטנה של 'ספר המכלול' (רצ"ג), 'כתר תורה' לר' דוד ויטאל (רצ"ו [מעל השער]), 'לשון למודים' (ש"ב), 'מלחמת החכמה והעושר' ליהודה בן שבת (ש"ג), ספר איוב עם פירוש ר' יצחק כהן (ש"ה), ועוד. האותיות — אותיות רש"י, האותיות המרובעות הקטנות של הטכסט והאותיות המרובעות הגדולות של הכותרות — אף הן מתאימות לדפוס זה.

13. על אשכנזים בירושלים במחצית הראשונה של המאה הט"ז ראה: א' דוד, 'לתולדות הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הט"ז', ותיקין, רמת גן תשל"ה, עמ' 25–33; הנ"ל, 'קיום לדמותה של הקהילה האשכנזית בירושלים במאה הט"ז', דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 331–341; חוה טורניאנסקי, 'צורור אגרות בידיש מירושלים משנות הששים של המאה השש עשרה', שלם ד (תשמ"ד), עמ' 149 ואילך.

14. ראה: I. Robinson, 'Messianic Prayer Vigils in Jerusalem in the Early Sixteenth Century', *JQR* 72 (1981–82), pp. 32–42; מ' אידל, 'על משמרות ומשיחיות בירושלים במאות הט"ז-ה"י', שלם ה (תשמ"ז), עמ' 83–94.

15. ראה: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 21–24.